

Zoomorfní tematika v lidové tradici

Slovácké muzeum
v Uherském Hradišti
2013

Vztah člověka k domácím i jiným zvířatům

Irena Ochrymčuková

Poznatky shrnuté v tomto obecném příspěvku vycházejí nejen z odborné literatury, ale také z beletrie a pramenů, jako je obecní a rodinná kronika, a z terénního výzkumu. Časové zařazení je od druhé poloviny 19. století do současnosti, tematický záběr velmi široký, zároveň může sloužit k rozpracování na jednotlivé další stati.

Přírodní národy, zejména lovecké, pravděpodobně dodržují analogická pravidla, která se vyskytovala na našem území v pravěku. Zvláštní úcty požívala totemová zvířata, která poskytovala kmeni ochranu, byla jim vzdávána úcta, ve vztahu k nim převažovala bázeň, zbožňování, samozřejmě pro prosperitu bylo přinášení obětí a magické praktiky. Člověk byl k totemovému zvířeti v podřízeném vztahu.

Lov zvířat byl plánován s obřady, tanci, často vyjadřujícími děj, napodobovacími s maskami.

Ulovenému zvířeti se lovec omlouval, neusmrcovalo se bez důvodu, rovnováha v přírodě byla zachována, jednalo se o souboj člověka s jednoduchými zbraněmi a loveného zvířete, které bylo považováno za partnera člověka v přírodě i v boji. Po domestikaci zvířat se vztah zvolna měnil v ovládnutí domestikovaného zvířete člověkem a se zdokonalováním loveckých zbraní a způsobu lovu dochází až k nedůstojnému hromadnému vybíjení. Některé pozůstatky předkřesťanského uctívání božstev a symbolů nalzáme

Rolník s koňským spřežením, Vohančice, první třetina 20. století.

Rolník se spřaženými volem a krávou, Vohančice, dvacátá léta 20. století.

v orientálních náboženských vyznáních, ale povědomí obětních rituálů můžeme pozorovat ve výročních obyčejích nebo ve zvycích při svatbě v minulosti dodržovaných po celé křesťanské období. Na hodech bývalo ještě koncem 19. století běžné obřadní zabíjení zvířat, rituální postup byl nemilosrdný, zvíře se v lepším případě stalo, v horším ubíjelo. Odnášelo se z něj maso, krev¹ apod. Tato praxe byla postupně zakazována církevními a vrchnostenskými autoritami a v současnosti

Narozená selata v lidské pěči, Sejřek 2005. Foto M. Chytrý.

se koná pouze vyprázdňenou formou, samozřejmě už bez víry v původní obsah.² Podobná situace je i v masopustním zvykosloví. Reminiscencí na starověké slavnosti spojené se zvířaty, jako byly na Krétě tance s býky, jsou možná dnešní býčí zápasy v hispánské kultuře nebo běh s býky v Pamploně. Zápasy s divokými zvířaty nás vedou od iniciačních obřadů přes starověké gladiátorské hry až po zápasení s medvědem v cirkuse³ a chození s medvědem. Domestikace probíhala

pozvolna v pravěku v období počátků zemědělství, nejprve formou pastevectví, ať se jednalo o kozy, krávy, ovce nebo koně. V jednání s domácími zvířaty, zejména chovanými jednotlivě, se vycházelo z jejich vlastností, dobře odpozorovaných. Domácí literatura se dotýká především vztahu člověka ke zvířatům v hospodářské usedlosti, sleduje domácí zvíře od jeho narození po konec života. Vedle obrazu péče o mláďata, často srovnatelného s péčí o rodinu, vedle popisu výživy zvířat (podle písňové slovesnosti získávanou v některých případech i málo zákonným způsobem) a snahy udržet zdraví a plodnost, často pomocí magických apotropainých praktik ve výročním zvykosloví, je zachycen obraz vyhocených situací, léčení, ba i smrti zvířete. Tance, písně a drobná slovesnost nám o nepřeborných formách vztahu člověka ke zvířeti a naopak napovídají velmi mnoho.

Prvořadý účel chovu – užitek ze zvířat – je provázen přilnutím člověka k živému tvorovi, který je pro něho velmi důležitý, obzvláště v méně zámožném hospodářství. Z většiny hospodářských zvířat člověk dokázal donedávna spotřebovat všechny součásti, jak k potravě, tak i k dalším účelům.

Základní obživu v rolnické domácnosti poskytovala do poloviny 20. století kráva.⁴ Nejenže kravské mléko bylo zdrojem mnoha dalších potravinových produktů, nejenže rodila telata, ale práce tohoto druhu skotu na polích a při dopravě byla v menší usedlosti nepostradatelná. Při nucené porážce hovězího dobytka si sousedé odkupovali jeho části, aby vypomohli hospodáři unést finanční ztrátu.

Ve větším hospodářství, kde chovali koně, bylo toto zvíře chloubou a prestiží hospodáře, popř. jeho synů. Povinnost robotní byla psána s potahem nebo manská na

Řádová sestra z kláštera Porta coeli se svým svěřencem v živočišné výrobě ve státním statku. Předklášteří, šedesátá léta 20. století. Fotoarchiv Podhoráckého muzea.

koni. Je znám případ, kdy po založení jednotného zemědělského družstva bývalý hospodář dobrovolně pracoval se svými koňmi, ačkoliv podobné místo nebylo v žádném případě dobře placené ani významné.⁵ Dodnes jsou koně důležitými zvířaty při slavnostech, při kterých se objíždí obec nebo katastr, jako jsou jízda králů nebo velikonoční objíždění. Pamětníci vzpomínají na tvrdé zacházení s domácími zvířaty a jejich trestání v protikladu se snahami vyléčit zvíře při zranění a nemoci, byť třeba se značnou finanční obětí.

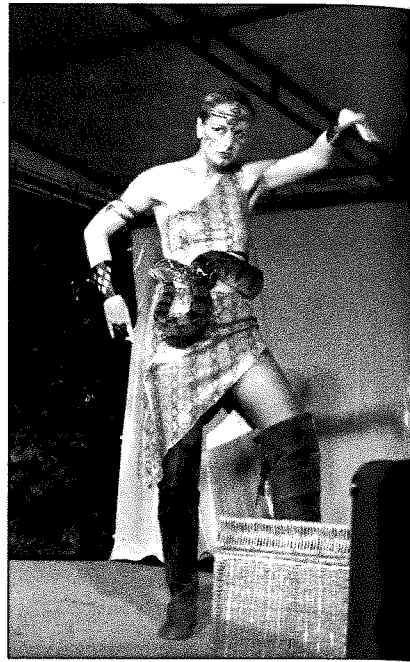
Zvířata bezpečně poznávala lidi, kteří o ně pečovali, a dokonce se k nim cizí člověk mohl dostat jen s obtížemi. Např. ke krávkě při dojení přistupovala hospodyně vždy stejným způsobem, ve stejném oděvu, obuvi a šátku, což v případě její nemoci musel zástupce napodobit.⁶ Mnohá zranění vznikla z nervozity zvířete vyvolané změnou stálého režimu.⁷ Panikou, dupáním a zvuky upozorňovala zvířata i drůbež na cizí element v usedlosti. Také při léčení musel asistovat člověk, na kterého bylo zvíře zvyklé. Ve všech případech lze vztah lidí ke zvířatům také nahlédnout z opačné strany, tedy vztah němě tváře k člověku.⁸ Specifický vztah ke zvířatům měli kočovní Romové.⁹

Chovným domácím zvířatům se dávala jména, s mláďaty si hrály děti, pásly je, staraly se o ně. Drůbež naopak byla a je chována pouze k užitku. Výjimku tvořila černá kuřata a víra v jejich nadpřirozené schopnosti.

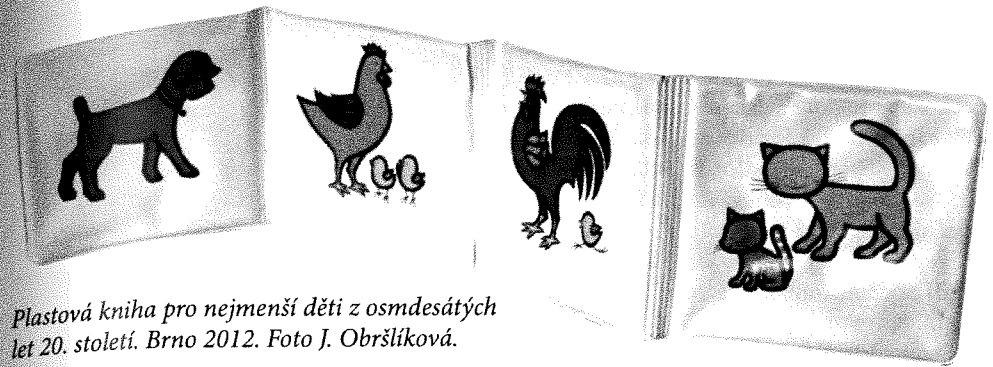
Citová zainteresovanost členů rodiny se projevila zejména při zabíjení zvířete, jeho prodeji nebo rekvizici. Zabíjení větších hospodářských zvířat (malá – např. králíky, drůbež nebo ryby – zvládla zabít hospodyně nebo odrostlejší děti) v naší kultuře probíhá poměrně rychle, bez zbytečného stresu, za pomoci odborníka. Hospodyně a děti neměly však být přítomny, aby zvíře nelitovalo a nerozrušovaly. Zabíjačky prasat se sousedskou výpomocí plnily v pospolitosti obce také sociální funkci.

Hromadné chovy, zejména po socialistické kolektivizaci ve druhé polovině 20. století, jsou spojeny s novými principy, které jsou zcela odlišné od malochově.¹⁰ Často je veřejností i médii kritizován nedostatek přirozeného citu, vedoucí mnohdy až k násilí na zvířatech. Stranou ponecháme použití zvířat jako zkušebních laboratorních tvorů.

Zvláštní postavení u člověka požívá dodnes nejen pes a kočka, ale také včely. Pes byl vychován jako hlídač a kočka je stále užitečná v boji proti škodlivým hlodavcům. V raném mládí se mohli stát oblíbenci v rodině, hlavně u dětí. Jejich maso se nejí, ale mláďata se usmrcují, pokud se je nepodaří prodat nebo darovat. V dnešních módních esoterických naukách narazíme na vyhledávání pozitivních a negativních zón v obydlí pomocí zvířat – pozitivní zóny vyhledává údajně pes, negativní kočka. Mnohá zvířata jsou chápána jako symbol štěstí (prasátko, vlaštovky, pavouci, slon) a v podobě miniatur ukládána v soukromí nebo slouží k ozdobě jako šperk, zatímco černá kočka přeběhnuvší přes cestu přináší problémy. Lidská příjmení čerpající ze zvířecích a ptačích jmen jsou vedle menší sumy křestních jmen zcela běžnou záležitostí. Do tématu patří něžná, láskyplná oslovení lidí mezi sebou v kontrastu s nadávkami, které vycházejí z názvů, fyziognomie a chování zoologických druhů.

Vystoupení chovatelky s hadem, Muzejní noc, Podhorácké muzeum v Předklášteří 2011. Fotoarchiv Podhoráckého muzea. Foto M. Holzapfel.

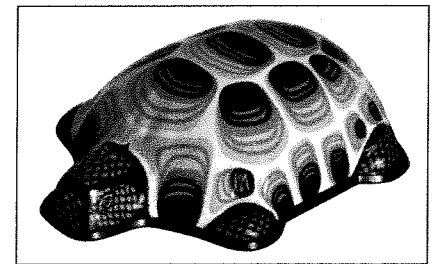
Plastová kniha pro nejmenší děti z osmdesátých let 20. století. Brno 2012. Foto J. Obršlíková.

V minulosti, ale na venkově dodnes, je zažité všeobecně tolerované drastické zabíjení až ubíjení škůdců v hospodářství: potkanů, myší, krtků, zdivočelých psů a koček, lasic, tchořů, ale i vrabců, špačků, ba i netopýřů. V této souvislosti je třeba zmínit hady, kdy od ještě nedávného uctívání hada – hospodářčička s magickou ochrannou silou – se vztah k nim změnil v převážně záporný. Chudina a obyvatelé v nouzi a za válek byli do své stravy nuceni zařadit maso psů, koček, vran, veverek a jiných zvířat a ptáků.

Zvířata samotná i se svým pánem se stávala předmětem zobrazení v dílech malířů a sochařů, figurovala v hudebních dílech.¹¹ V lidové výtvarné kultuře jsou zoomorfní motivy zachyceny na keramice, na obrázcích na skle, na oděvu, respektive výšivkách, v lidové řezbě, v prvčích architektury. V lidové slovesnosti se setkáváme se zvířaty – symboly hrdinství, ať je to lev, medvěd, orel či erbovní zvířata. V různých žánrech upomínajících na hlubokou minulost se objevují mluvící kuň, vlk, jelen, pes, had, mluvící pták, člověk zakletý ve zvíře, černý pes, drak, rozmanitá zvířecí vtělení ďábla, neupřesněné příšery. Chování a jednání těchto anomálií je kladné, záporné, děsivé, nadpřirozené, s magickými praktikami. Vyústění zápletek je plně proměn, vysvobození však nevede vždy zpět do života.

Ekonomický, sociální, rodinný a duchovní vývoj ve 20. století přinesl mnoho nových, dříve nemyslitelných prvků. Běžným se stal chov zvířat uvnitř domů a v bytech, obvyklý dosud u vyšších vrstev (panovník, šlechta, bohatí měšťané: kromě psů a koček rovněž větší šelmy, pávi). Došlo k zásadní změně účelu chovu a tím i vztahu: zvířata jsou chována ne pro užitek, ale z estetických, prestižních a citových důvodů. Kočky a psi, rybičky, hlodavci, ptáci, želvy, hadi jsou novodobými domácími mazlíčky.¹² Koníčkem a náplní volného času se vedle přírodního chovu staly výstavy a přehlídky zvířat, na kterých se seznamují jejich chovatelé. V současnosti zaznamenáváme i odstup, někdy až vyložený odpor ke zvířatům jako je had, myš, žáby, žížaly, hmyz apod. Mimořádnou odbočkou v našem tématu jsou i formy vegetariánství a jeho důvody.

Důležitým projevem vztahu dětí ke zvířatům jsou odedávna hračky napodobující zvířata ve více či méně stylizovaných podobách, dřevěné, textilní, plastové, plechové a jiné. Kromě domácích zvířat se tak dnešní děti seznamují s exotickými druhy. Existují divadelní představení se zvířecími hrdiny, nemluvě o ilustrovaných knihách, hraných nebo animovaných filmech (zde se např. objevují: pes, klokan, velryba, rozmanití ptáci). Mimořádně oblíbené jsou pohádky na dobrou noc – večerníčky, rovněž hrané nebo animované. Děti velmi rády navštěvují cirkusy nebo zoo, kde sledují zajatá zvířata,

Plechová hračka ze sedmdesátých let 20. století. Brno 2012. Foto J. Obršlíková.

se kterými se běžně nemohou setkat. Snaha dítěte věnovat vlastní emoční náplň vede až k takovým hračkám jako je tamagoči. Zde se péčí o živé nebo o zvířátko ve formě hračky může léčit i citová deprivace dítěte. Na opačné straně jsou pak odložená mláďata, kterých se dítě nabaží, zejména po Vánocích.

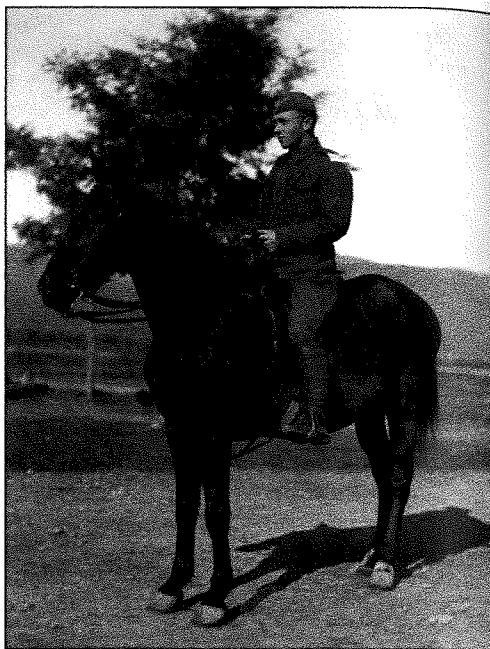
Zajímavým tématem je socioprofesionální přístup ke zvířatům. V zemědělském prostředí specifickou oblast tvoří pastevečtví, salašnictví a práce obecního pastýře, tedy činnosti zcela založené na interakci člověka a zvířete. Kromě hospodářského významu je zapotřebí zde vyzvednout také sociální a duchovní stránky, tedy obřady, obyčeje, zvyky, magii a související bohatou slovesnost. Úzký vztah se zvířaty se ovšem objevoval a dosud objevuje i mimo rolnické prostředí. V minulosti byl samozřejmostí pro živnostníky řeznický nebo pekařský pes. Důležitou službu vykonávají plemena služebních policejních, vojenských a záchranářských psů a psi vodící zdravotně postižené. Historií prostupují s neklesající oblibou lovy a s nimi psi lovečtí a myslivečtí.

Vztah majitelů a chovatelů k těmto psům je příslovečný, protože byli navzájem na sobě závislí v životě nebezpečných situacích, kdy se kromě výsledků výcviku silně projevila i emoční stránka. Obdobný vztah spojoval pevným poutem koně s jeho pány a uživateli, ať to byli rytíři, vojáci, poslové, povozníci, horníci nebo lesní dělníci. V lidové slovesnosti a vzpomínkovém vyprávění je dokladů celá řada. Poněkud kuriózními ptáky se specifickým posláním jsou poštovní holubi. Přístup k dostihovému koni je naprosto odlišný u chovatele a žokeje, u sázejícího diváka a u ochránáře zvířat. Zcela novou záležitostí jsou útulky pro opuštěná zvířata, konta, na která lze přispívat, pořady o jejich osudech. Podobný časový vývoj je i u různých hnutí na ochranu zvířat¹³ a jejich aktivit, u zákonů a vyhlášek o právech zvířat,¹⁴ byť je zvíře v úředních vyšetřováních považováno za věc.

Po tisíciletí provázejí člověka na jeho pouti dějinami zvířata a vztah k nim vypovídá o společnosti více, než si myslíme.

Poznámky:

- 1 Romány z vesnického prostředí A. Jiráka, B. Němcové, J. Š. Baara, K. V. Raise a jiných spisovatelů.
- 2 U většiny hodových programů se dodnes používá skutečně nebo symbolicky zvíře. „Hodovým“ zvířetem bývá beran, kačer, kohout, kozel, pes... Na hodech předchází exekuci soud, kdy je tento zvířecí samec obžalován z veškerých neblahých událostí minulého období a jeho smrt má tuto kapitolu uzavřít.
- 3 Romány E. Basse Cirkus Humberto a Lidé z maringotek.
- 4 Povídka Pro kravičku od J. Š. Baara, Malý Bobeš od J. V. Plevy.
- 5 V kronice obce Březina.
- 6 Terénní výzkum při přípravě výstavy pořádané s EÚ MZM „A ta kráva mléko dává“.
- 7 Rodinná kronika uvádí, že z míry vyvedený kůň odstrčil hospodyně ke žlabu, výsledkem byla zlomená stehenní kost.
- 8 Zvířata se vracela k původnímu majiteli, čekala na něj, nebo v odloučení žalem umírala.

Voják na koni, Chust, třicátá léta 20. století. Ateliérová fotografie.

- 9 Po zákazu kočování Romů v roce 1958 docházelo u administrativních úkonů k problémům při odebrání koní. V Tišnově je znám v ústním podání příběh o prokletí okresního úředníka starou matkou romské rodiny a následcích kletby.
- 10 Řádové sestry cisterciáčky, které se za minulého režimu staraly o zvířata ve státním statku Předklášteří, dosahovaly paradoxně dobrých výsledků kromě jiných předpokladů i tím, že novátorské metody (studený odchov, žádné stlaní, oddělení mláďat) obcházely.
- 11 Např. jezdecké sochy, Dáma s hranostajem, Labutí jezero, Pták Ohnivák, Liška Bystrouška a mnohá jiná díla.
- 12 Na muzejní noci v Podhoráckém muzeu 2011 účinkovala dívka se samicí hroznýše.
- 13 Nadace na ochranu zvířat, Liga na ochranu zvířat.
- 14 Zákon na ochranu zvířat proti týrání ze dne 15. dubna 1992, č. 246/1992 Sb. stanoví podmínky nakládání se zvířaty, jeho smyslem je chránit zvířata před týráním, poškozováním jejich zdraví a jejich bezdůvodným usmrcováním člověkem. V průběhu platnosti byl desetkrát novelizován.

Prameny:

Kleínová, F. Rodinná kronika, rukopis, 1956–1969. Kronika obce Březina. SOkA Brno-venkov. Rajhrad.

Literatura:

- Bible. český studijní překlad. 1. souborné vyd. Praha: KMS, 2009. 1562 s. ISBN 978-80-86449-61-6.
- Durkheim, Emile. *Elementární formy náboženského života: systém totemismu v Austrálii*. Vyd. 1. Praha: OIKOYMENH, 2002. 491 s. Oikúmené. ISBN 80-7298-056-4.
- Frazer, James George. *Zlatá ratolest*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, ©2007. 671 s. ISBN 978-80-7380-017-8.
- Freud, Sigmund. *Totem a tabu; Vtip a jeho vztah k nevědomí: teoretická část*. 2. vyd. Praha: Práh, 1991. 181 s. ISBN 80-7252-006-7.
- Frolec, Václav, ed. *Výroční obyčeje: současný stav a proměny: sborník*. 1. vyd. Brno: Blok, 1982. 360 s. Lidová kultura a současnost; Sv. 8.
- Jelínková, Zdenka. *Lidové tance z Tišnovska*. Brno: Okresní kulturní středisko Brno – venkov, 1989. 182 s.
- Kunz, Ludvík. *Rolnický chov ovcí a koz*. 1. vyd. Rožnov pod Radhoštěm: Valašské muzeum v přírodě, 2005. 330 s. Rolnictví na východní Moravě od baroka do II. světové války; sv. 2. ISBN 80-239-4460-6.
- Lévi-Strauss, Claude. *Totemismus dnes*. Praha: Dauphin, 2001. 124 s. Ethnos; sv. 21. ISBN 80-7272-007-4.
- Lévi-Strauss, Claude. *Smutné tropy*. Vyd. 1. Praha: Odeon, 1966. 294 s., [32] s. obr. příl. Klub čtenářů; sv. 235.
- Niederle, Lubor. *Rukověť slovanských starožitností*. Vyd. 1. Praha: Nakl. Československé akademie věd, 1953. 516 s.
- Tomáš, Josef. *Masopustní, jarní a letní obyčeje na moravském Valašsku*. Strážnice: Ústav lidového umění Strážnice, 1972. 172 s.
- Vrzal, J. *O tišnovských sedlácích. Tišnovské noviny*, 2006.
- Zajíčková, J. *Stravovací zvyky ve vybraných náboženstvích*. Bakalářská práce. Katedra občanské výchovy PF MU Brno. 2011.
- Zíbrt, Čeněk. *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha: Vyšehrad, 1950. 639 s.

Informátoři:

Jindřich Jakubec (nar. 1930), Předklášteří
 Jiřina Nejezová (1915–2012), Vohančice
 Božena Pavlíková (nar. 1919), Vohančice, Tišnov
 Marie Tarabová (1915–2000), Rohozec, Tišnov